

УДК 167 21

DOI <https://doi.org/10.30970/2307-1664.2019.25.10>

ІМПЛІЦИТНІ СКЛАДНИКИ КАРТИНИ СВІТУ (НА ПРИКЛАДІ НАЦІОНАЛЬНО-МОВНОЇ КАРТИНИ)

Галина Старікова

*Харківський національний університет радіоелектроніки,
кафедра філософії
пр. Науки, 14, 61122, м. Харків, Україна*

Статтю присвячено дослідженню імпліцитних компонентів у національно-мовній картині світу. Розглядаються поняття «картина світу» й різні типи картин світу. Пропонується гіпотеза про наявність і значну роль у картині світу імпліцитних, неявних компонентів. Серед них вирізняється національно-мовна картина світу як специфічне утворення, що має вагомe значення для існування та функціонування інших картин світу. У зв'язку з тим що цей феномен ще недостатньо вивчений, подається робоче визначення національно-мовної картини світу як більш-менш цілісної й відносно стійкої (у певний історичний момент) системи уявлень про реальність. Висунуто гіпотезу про наявність і значну роль у картині світу імпліцитних, неявних компонентів. У зв'язку з цим сформульовано мету дослідження – вивчення імпліцитних складників національно-мовної картини світу. Природна мова являє собою базову знакову систему етнокультури, над якою надбудовуються всі інші знакові системи цієї культури як допоміжні, вторинні моделюють системи. За такого розуміння наша звичайна природна мова – це метапрограма, яка регламентує через різного роду приписи – заповіді, закони, афоризми, прислів'я, рекламу, піар – людську поведінку, тобто поведінкові програми, що функціонують у суспільстві в знаковому вигляді. Особливо важливо, що ця програма в більшості випадків перебуває на неявному, імпліцитному рівні, вона не усвідомлюється й не вербалізується носієм мови. Яскравими прикладами таких імпліцитних компонентів мовної картини світу можна вважати лінгвокультурні коди та позаеквівалентну лексику. З іншого боку, особливості концептуалізації «мовного» світу мовою проявляються навіть у таких абстрактних семантичних категоріях, як модальність, каузація, оцінюваність, вторинне означування в метафоричній сфері мови. Аналізується також вихідний рівень мови, який є нескінченним джерелом імпліцитної інформації. Ідеться про сенсорно-рецептивні концептуалізації дійсності і її системно-мовні іпостасі (фонетико-морфологічний і лексичний мовні яруси). Аналіз різномовних звуконаслідувальних – ономатопейчних – слів показує, наскільки особливо етнічний характер має концептуалізація того, що сприймається слухом, у різних лінгвокультурних ареалах. Серед факторів, що детермінують онтологію національно-мовних картин світу, варто назвати фрагмент реального світу, даний етносу в безпосередньо-чуттєвому сприйнятті, а також колективну етнічну свідомість, яка зберігає досвід попередніх поколінь і відображає реальний світ у поступальному процесі пізнання. У поле безпосередніх відчуттів етносу, його сенсирів потрапляло насамперед природне середовище етносу. Це один із фундаментальних складників несвідомих когнітивних структур, базового, передпосилкового, неусвідомлюваного «глибинного» шару мови, що визначає всю її подальшу будову – і морфологічну, і лексичну, і семантичну.

Ключові слова: картина світу, національно-мовна картина світу, імпліцитні складники пізнання, лінгвокультурні коди, позаеквівалентна лексика.

Поняття «картина світу» ввійшло в понятійний апарат гуманітарних наук у ХХ столітті. Це поняття допомагає структурувати наші знання й уявлення про когнітивні та ціннісні установки тих чи інших соціальних і професійних груп, спільнот та етносів. Най-

більш поширеною є така класифікація картин світу: повсякденна, міфологічна, релігійна, художня, наукова й філософська.

Однак існує ще одна неочевидна та маловивчена філософами картина світу, роль якої, без сумніву, багато в чому є ключовою для будь-якої іншої картини світу. Це національно-мовна картина світу, що, з одного боку, є фундаментом будь-якого людського мислення, здійснюваного за допомогою мови, з іншого – відображає й поступово втілює ті зміни, інновації, трансформації, які відбуваються в усіх вищезазначених картинах світу з плином часу, в результаті культурно-історичного розвитку етносу. Очевидно, що в цій картині світу, як і в інших, певне місце посідають неявні складники, специфіка яких нині практично не досліджується філософськими науками. Виходячи із цього, ми можемо сформулювати мету роботи – вивчення імпліцитних компонентів національно-мовної картини світу.

Із цієї мети випливають такі завдання:

1) виявити неявні, імпліцитні компоненти, що входять до складу національно-мовної картини світу;

2) визначити специфічні особливості виявлених компонентів.

Новизна роботи пов'язана з тим, що філософія, зокрема філософія мови, практично не приділяла увагу її неявному складнику. Якщо в теорії пізнання наявні нехай і нечисленні дослідження імпліцитних компонентів пізнавальної діяльності, то лінгвістична філософія взагалі не зверталася до цієї проблематики. Тому в основі роботи лежать переважно лінгвістичні або культурологічні дані, які збиралися авторами з абсолютно іншими цілями, тому в працях з мовознавства мають зовсім іншу інтерпретацію.

Філософія мови традиційно спиралася на принципи, закладені ще сто років тому лінгвістичною філософією позитивістського толку, а також на структуралістські й постструктуралістські підходи. При цьому не враховувалося, що природна мова не тільки є цілісною відкритою системою, яка розвивається, вона також є підсистемою більш загальної цілісності – культурної, цивілізаційної – та, ще ширше, цілісної системи людського буття. Тому виникла нагальна потреба в дослідженнях мови не тільки враховувати, а й повною мірою спиратися на сформовану в сучасній лінгвістиці антропологічну парадигму, оскільки вивчати природну мову в усьому різноманітті її функціонування неможливо без урахування фактору, який є основою для створення лінгвістичної системи, – людського буття, у рамках якого мова виникає й розвивається.

Спираючись на цю концепцію, ми виділили з усього розмаїття можливих напрямів аналізу одне, мабуть, найменш очевидне й найменш досліджене, – структурні та функціональні особливості неявних, імпліцитних компонентів природної мови. У роботі ми розглянемо тільки один аспект цієї теми, а саме місце й роль імпліцитних компонентів у національно-мовній картині світу.

Феномен національно-мовної картини світу цікавий не тільки тому, що останніми десятиліттями він став об'єктом уваги лінгвістів і філологів. На наш погляд, він є одним із базових компонентів природної мови, на його основі формується специфіка всіх розділів мови, чи то семантика, синтактика і прагматика, з одного боку, або фонетика, граматики, лексика й пунктуація – з іншого. Крім того, мовна картина світу за деякими своїми особливостями принципово відрізняється від інших типів картин світу. Якщо буття наукової, релігійної тощо картин світу визначається передусім соціокультурними, національно-історичними особливостями, то мовна картина сама певною мірою визначає це культурне середовище, зумовлює зміст культурних стереотипів, культурних кодів тощо. Іншими словами, ця картина світу в якомусь сенсі є первинною щодо решти. Зрозуміло, мовна картина

світу теж формується в соціокультурному середовищі, і тут, можливо, варто говорити про взаємозв'язки та взаємодії різних картин, але все ж, на наш погляд, мовна картина багато в чому передує формуванню інших.

У сучасній лінгвістиці сформувалося таке робоче визначення: національно-мовна картина світу – це виражене засобами певної мови світовідчуття і світорозуміння етносу, невербалізована інтерпретація мовним соціумом навколишнього світу й себе самого в цьому світі. Необхідно підкреслити, що сучасна лінгвістика вимагає більш широкого осмислення поняття «мовна модель світу». На думку австралійського лінгвіста польського походження Г. Вежбицької, національно-культурна специфіка ментальності й характеру етносу виявляється не тільки на лексико-семантичному, а й на морфологічному й синтаксичному рівнях (тобто цей імпліцитний складник пронизує всю структуру мови та всі рівні її функціонування) [1, с. 127]. Ці погляди поділяє й В.Н. Телія, яка вважає, що мовна картина світу створюється не тільки за допомогою засобів конкретної лексики й опредмечування процесуальних значень, а й із використанням синтаксичних конструкцій, які з перших етапів існування мови відображали відносини між елементами дійсності.

З позицій семіотики культури наша мова є базовою, ядерною знаковою системою етнокультури, над якою надбудовуються всі інші знакові системи цієї культури як допоміжні, вторинні, що моделюють системи, за термінологією Ю. Лотмана. За такого розуміння наша звичайна природна мова – це метапрограма, яка регламентує через різного роду приписи – заповіді, закони, афоризми, прислів'я, рекламу, піар – людську поведінку, тобто поведінкові програми, які функціонують у суспільстві в знаковому вигляді [2, с. 45]. При цьому варто зауважити, що далеко не завжди ці знакові приписи є «відкритою» для суб'єкта-індивіда, тобто усвідомленою, осмисленою інформацією. Дуже часто особливо на рівні заповідей і традицій їх справжній зміст, реальна об'єктивна причина (або причини) їх формування давним-давно забуті, модель поведінки сакралізована без усвідомлення її сутності (різні харчові обмеження або гігієнічні правила, норми одягу і взаємин між статями в різних релігіях і культурах мають, як правило, саме такий характер). Тому тут за явним знаком, який начебто розуміється соціумом, насправді існує підсвідома, забута багато поколінь тому інформація. Це теж можна вважати одним із проявів імпліцитних складників національно-мовної картини світу.

Яскравим прикладом подібних неявних компонентів мови є лінгвокультурні коди й позаквівалентна лексика. Варто зазначити, що в позаквівалентній лексиці основним елементом є не лексема (слово або вислів), а непроявлений у слові сенс, що стоїть за ним, фрагмент семантичного поля, який, по суті, можна вважати невербалізованим, оскільки він вимагає свого «перекладу» й пояснення. У семантичному полі мови смисли цих виразів як лінгвокультурних кодів істотно відрізняються від буквального значень. Наприклад, «Ось тобі, бабуся, і Юріїв день» – невиконані обіцянки або обман з боку вищих керівників; «Не хлібом єдиним» – різнобічність особистості людини; «Коли рак на горі свисне» – нездійсненність планів; «Хліб та сіль» – гостинність тощо. Носій мови вживає ці вислови, не замислюючись над їх реальним змістом, він прагне якомога точніше передати потрібний йому сенс, оперуючи при цьому семантичними, а не знаковими одиницями. Це також дає змогу вважати цей фрагмент природної мови її специфічним імпліцитним компонентом [3, с. 45–47].

З іншого боку, особливості концептуалізації «мовного» світу мовою проявляються навіть у таких абстрактних семантичних категоріях, як модальність, каузація, оцінюваність, вторинне означування в метафоричній сфері мови. Відомий лінгвіст О.В. Падучева підкреслює в передмові до книги Г. Вежбицької «Мова. Культура. Пізнання»: «... мови

істотно відрізняються ступенем детальності розроблення цілком абстрактних семантичних полів – таких як поле агентивності, сфера емоційного ... Та чи інша концептуалізація зовнішнього світу закладена в мові й не завжди може бути виведена з відмінностей в «умовах її існування» [1, с. 21]. Якщо фактори природного середовища етносу та його матеріальної культури виявляються нерелевантними для пояснення національно-специфічного в мовах, тоді починає діяти фактор національного характеру або, ширше, національного менталітету, який є найважливішим компонентом колективної етнічної свідомості.

Показовою із цього погляду є сенсорно-рецептивна концептуалізація дійсності та її системно-мовні іпостасі (фонетико-морфологічний і лексичний мовні яруси). Сприйняття передбачає акт категоризації, який певним чином «канонізує» перцептивний досвід, задаючи первинні параметри осмислення реалії: «... категоризація об'єкта під час сприйняття є основою для відповідної організації дій, спрямованих на цей об'єкт» [4, с. 48]. Здавалося б, єдність біологічної природи людства мала зумовити й однаковість відчуття і сприйняття, а також їх подальшої лексикалізації в усіх людей, незалежно від расової чи національної належності. Однак аналіз різномовних звуконаслідувальних – ономатопеїчних – слів демонструє, наскільки суто етнічний характер має концептуалізація того, що сприймається слухом, у різних лінгвокультурних ареалах.

Як відомо, сутність процесу звуконаслідування полягає в розчленуванні неартикульованого природного комплексу звуків у дискретну фонемну звукову форму для позначення відповідного звучання. У результаті порівняльного аналізу ономатопеїчних слів у різних мовах виявляється не скільки подібність звуконаслідувальних поєднань, скільки відмінності в їх мовних утіленнях. Дослідники дійшли висновку, що слухові враження, які концептуалізовані різними мовами, відрізняються тим більше, чим далі знаходяться одна від одної географічно й культурно досліджувані мови. Віддалені в культурно-мовному стосунку етноси не тільки по-різному «чують» голоси тварин, а й виявляють певну вибірковість під час їх сенсорно-перцептивної концептуалізації. Так, голос індики проігнорований українською російською та китайською мовами, але він отримав сенсорно-мовну концептуалізацію в англійській; в українській і російській мовах немає звуконаслідувальних слів для позначення голосів коника, цикади й ластівки, тоді як у китайській вони отримали лексично ономатопеїчний вираз.

Причина цього явища, на думку відомого американського психолога, фахівця з проблем сприйняття Дж. Брунера, полягає не в особливостях одержуваних перцептивних сигналів, а у своєрідності висновків, які підсвідомо роблять носії різних культур на основі цих сигналів, оскільки в рамках різних культур сигнали засвоюються відповідно до різних схем і вибірковості сприйняття, яка, у свою чергу, базується на специфіці аутопоезу етносу. Це й породжує міжкультурну специфіку [5, с. 322–323].

Серед факторів, що детермінують онтологію національно-мовних картин світу, варто назвати фрагмент реального світу, даний етносу в безпосередньо-чуттєвому сприйнятті, а також колективну етнічну свідомість, яка зберігає досвід попередніх поколінь і відображає реальний світ у поступальному процесі пізнання. У просторі безпосередніх відчуттів етносу або, в термінах Б. Рассела, у полі його сенсibiliй потрапляло насамперед природне середовище етносу. Хрестоматійним у цьому плані є приклад Б. Уорфа про наявність різних слів для позначення снігу в ескімоській мові: сніг, що падає; сніг, що тоне; принесений вітром сніг; сніг на землі; сніг, затверділий, подібно льоду [6, с. 174]. Пізніше, у процесі історичного розвитку й самоідентифікації етносу, таким фактором стає й матеріальне, штучно створене середовище. За вдалим висловом Г.Д. Гачева, «національний образ світу є диктатом національної природи в культурі ...» [7, с. 19].

Важливо підкреслити, що це один із фундаментальних складників несвідомих когнітивних структур, базового, передпосилкового, неусвідомлюваного «глибинного» шару мови, який визначає всю її подальшу структуру – і морфологічну, і лексичну, і семантичну.

Отже, проведений аналіз дає змогу виділити два типи імпліцитних характеристик мови. По-перше, це власне неусвідомлювані, невербалізовані тощо структурні елементи мови, зокрема те, що Гумбольдт назвав «глибинними структурами мови». Вони неявно є в будь-якій природній мові, «з глибини» впливаючи на її форми – лексику, фонетику, фразеологію, граматику, а головне, на семантичний складник мови (наприклад, поділ на аглютативні, флективні й коренеізолюючі мови). Однак ці елементи впливають не тільки на структуру мови, а й на особливості її функціонування. Ми припускаємо, що імпліцитні правила функціонування мови необхідно виділити в окремий підвид імпліцитних складників, оскільки вони є не структурними елементами мови, а нормами з «користування» нею.

Крім того, важливим методологічним інструментом у дослідженні специфіки національно-мовної картини світу має стати гармонійне поєднання методів лінгвістичної синхронії й діахронії, що дасть можливість, з одного боку, відповісти на питання, пов'язані з походженням тих чи інших імпліцитних характеристик мови, з іншого боку, порівняти актуально наявні природні мови в усьому різноманітті їх проявів. Подальше вивчення національно-мовної картини світу дасть змогу глибше підійти як до вирішення суто культурологічних проблем (лінгвокультурні коди тощо), так і до дослідження філософсько-антропологічних питань у сфері культури й національної самосвідомості.

Список використаної літератури

1. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. Текст. Москва : Русские словари, 1996. 416 с.
2. Лотман Ю. Анализ поэтического текста. Структура стиха. Ленинград : Просвещение, 1972. 271 с.
3. Маслова В.А. Лингвокультурный код как способ описания языка. *Современная лингвистика и исследования ментальности в XXI ст.* Киев : Издательский дом Д. Бураго, 2014. С. 44–52.
4. Голубовська О.І. Національно-мовна картина світу в її лексичній іпостасі. *Мовні та концептуальні картини світу.* Київ : Прайм-М, 2004. 345 с.
5. Брунер Дж. Психологія пізнання. Москва : Прогрес, 1977. 415 с.
6. Уорф Б.Л. Лингвистика и логика. *Новое в лингвистике.* Вып. 1. Москва : Прогресс, 1960. С. 173–198.
7. Гачев Г. Национальные образы науки. Москва : Просвещение, 1981. 157 с.

THE IMPLICIT COMPONENTS OF THE PICTURE OF THE WORLD (BY EXAMPLE OF NATIONAL AND LINGUISTIC PICTURE OF THE WORLD)

Halina Starikova

Kharkiv's National University of Radioelectronics,

Department of Philosophy

Science av., 14, 61122, Kharkiv, Ukraine

This article is devoted to the study of implicit components in the national-linguistic picture of the world. The concept of “picture of the world” and various types of pictures of the world are considered. A hypothesis is put forward about the presence and significant role in the world picture of implicit, implic-

it components. Among them, the national-linguistic picture of the world stands out as a specific formation, which is important for the existence and functioning of other pictures of the world. Due to the fact that this phenomenon has not yet been sufficiently studied, a working definition of the national-linguistic picture of the world is given as wholes imagine about reality. A hypothesis is put forward about the presence and significant role of implicit, implicit components in the picture of the world. In this regard, the goal of the study is formulated – the study of the implicit components of the national-linguistic picture of the world. Natural language is a basic sign system of ethnoculture, over which all other sign systems of a given culture are built up as auxiliary, secondary modeling systems. With this understanding, our everyday natural language is a metaprogram that regulates through various kinds of prescriptions – commandments, laws, aphorisms, proverbs, advertising, public relations – human behavior, i.e. behavioral programs that function in society in a symbolic way. It is especially important that this program is in most cases at an implicit, implicit level, it is not recognized and not verbalized by a native speaker. Linguistic and cultural codes and equivalent vocabulary are considered as striking examples of such implicit components of the linguistic picture of the world. On the other hand, the features of the conceptualization of the “speech” world by the language are manifested even in such abstract semantic categories as modality, causation, evaluativeness, secondary meaning in the metaphorical sphere of language. It also analyzes the initial level of the language, which is an endless source of implicit information. We are talking about sensory-receptive conceptualization of reality and its systemic-linguistic hypostases (phonetic-morphological and lexical language tiers). The analysis of multilingual onomatopoeic – onomatopoeic words shows how specifically ethnic the conceptualization of what is perceived by the ear has a specific ethnic character in various linguistic and cultural areas. Among the factors that determine the ontology of national-linguistic pictures of the world, one should mention a fragment of the real world given to an ethnos in direct sensory perception, as well as a collective ethnic consciousness that preserves the experience of previous generations and displays the real world in a progressive process of cognition. In the field of direct sensations of the ethnos, in the field of its sensitivities, the natural environment of the ethnos fell primarily. This is one of the fundamental components of unconscious cognitive structures, the basic, prerequisite, unconscious “deep” layer of the language that determines all its subsequent structure – morphological, lexical, and semantic.

Key words: picture of the world, national-linguistic picture of the world, implicit components, initial level of the language, onomatopoeic words, sensory perception, unconscious cognitive structures.